

УЎТ:681.4

ЕРЛАРНИ САҲРОЛАНИШИ - ЭКОЛОГИК МУАММО

Н.П.Кучкарова

О.Э.Хакбердиев

Тошкент давлат аграр университети

Аннотация: Орол ва Орол бўйи ҳудудида денгизнинг қуриган қисмида Оролқум номи билан юритилаётган майдони 5.0 млн. гектар атрофида бўлган туз ва қум аралаш саҳро пайдо бўлган. Ерда юзага келадиган бўронлар миллион тонналаб туз, чанг ва қумни юзлаб километрларга сочиб юбормоқда. Бу эса яйловлардан самарали фойдаланишга салбий таъсир ўтказмоқда. Яйловларда шўрланиш ва саҳроланиш жараёнлари кучаймоқда, сув ва шамол эрозияси унумдор қатламни емирилишига олиб келмоқда. Бу эса яйловлар маҳсулдорлиги пасайишига олиб келмоқда. Буларнинг барчаси яйловлар деградациясини келтириб чиқарувчи омиллар бўлиб, соҳани жадал ривожланишига жиддий тўсқинлик қилаётганлини эътироф этиш ўринли.

Калит сўзлар: Орол, дегрессия, яйловлар, экология, деградация, гектар, арид, агроландшафт, мелиоратив, саҳроланиш, энергия.

Қишлоқ хўжалигидаги ислохотларни жадаллаштириш ва уларни барқарорлаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида қатор қонунлар қабул қилинган. Бу қонунларнинг асосий мақсади қишлоқ хўжалиги инфраструктурасини янада ривожлантириш, соҳада замон руҳига мос мулкчилик муносабатларини яратиш, дехқончиликда ўз меҳнати натижалари манфаатдорлигини ҳамда ерга эгалик ҳиссини мустақамлаш керак. Яйлов ресурсларидан самарали ва оқилона фойдаланиш, тупроқлар унумдорлигини сақлаш масалалари энг долзарб муаммолардан бирига айланиб бормоқда. Халқ хўжалигининг барча соҳаларида, айниқса, қишлоқ хўжалигида суғориладиган, лалми ерлар ва яйловлардан тўғри фойдаланиш, мелиоратив ҳолатини яхшилашни ташкил қилиш биринчи даражали вазифалардан ҳисобланади.

1994 йил 17 июнда ООН ташкилоти томонидан саҳроланишга қарши Конвенция қабул қилинган. 1995 йил 17 июндан бошлаб саҳроланиш ва қурғоқчиликга қарши кураш халқаро кун деб нишонланади.

Охириги йилларда дунё миқёсида унумдор ерлар майдони камайиб бориши кузатилмоқда. Яйловларда шўрланиш ва саҳроланиш жараёнлари кучаймоқда, сув ва шамол эрозияси унумдор қатламни емирилишига олиб келмоқда. Яйловларнинг ўсимлик дунёси энг муҳим табиий ресурслардан бири бўлиб, фақат тўғри фойдаланилгандагина ўзига хос бўлган тикланиш хусусиятини йўқотмайди. Тупроқ унумдорлигини ошириш, мелиоратив ҳолатини яхшилаш бўйича тадбирлар фақат

суғориладиган майдонларда амалга оширилмасдан, яйлов ва пичанзорлар ҳам эътибордан четда қолмаслиги лозим.

Ўзбекистонда яйловлар 20,8 млн. гектарни (мамлакат умумий майдонининг ярмига тенг) эгаллайди, шундан 17,4 млн.гектари – чўл минтақасига тўғри келади. Сўнгги 15-20 йилда, кўчма чорвачилиқда яйловлардан меъёрда фойдаланмаслик, молларни яйловларда ортиқча боқиш ва бошқа антропоген таъсирлар натижасида озуқа ҳажмининг йўқолиши – дегрессияси содир бўлди. 20,8 млн. га яйловдан 16,4 млн. гектари (78%) дегрессияга учраган бўлиб, ундан 9,3 млн. га майдондаги ем-ҳашак озуқаси 20-30%; 5 млн. га майдондаги 30-40%; 2,1 млн. га ёки 40%дан ортиқ майдондаги ем-ҳашак озуқаси дегрессияга учраган. Яйловлар дегрессияси асосан Жиззах, Самарқанд, Навоий, Бухоро вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудларида кўзатилаётган. 70%дан ортиқ майдон, шу жумладан, унинг учдан бир қисми кучли даражада дегрессияга учраган.

Марказий Осиёда хусусан, минтақавий экологик хавф ўчоғига айланган Орол ва Орол бўйи ҳудудида денгизнинг қуриган қисмида Оролқум номи билан юритилаётган майдони 5.0 млн. гектар атрофида бўлган туз ва қум аралаш саҳро пайдо бўлди. Вақти-вақти билан бу ерда юзага келадиган бўронлар миллион тонналаб туз, чанг ва қумни юзлаб километрларга сочиб юбормоқда. Бу эса ўз навбатида ҳар хил турдаги яйловлардан самарали фойдаланишга салбий таъсир ўтказмоқда. Яйловлар маҳсулдорлиги пасайишининг асосий сабаблари: биринчидан, иқлим ўзгариши; иккинчидан, аҳоли ихтиёридаги молларнинг сони ўсиб бораётган шароитда, яйловдан фойдаланиш жараёнлари тартибга солинмаганлиги; учинчидан, янгича шароитда чорвачилик юритиш тизими ишлаб чиқилмаганлиги; тўртинчидан, яйловлардаги озуқабоп ўсимликлар турлари камайиб, уларнинг ўрни бошқа, хўжалик аҳамиятига эга бўлмаган ўсимликлар турлари билан ўрин алмашилиши; бешинчидан, яйловларда суғориш, мелиоратив ишларни амалга ошириш ҳамда минерал ўғитларни қўллаш ва уруғчилигини ташкил этишга етарли эътибор берилмаётганлиги билан изоҳлаш мумкин. Буларнинг барчаси яйловлар дегрессиясини келтириб чиқарувчи омиллар бўлиб, соҳани жадал ривожланишига жиддий тўсқинлик қилаётганлини эътироф этиш ўринли.

Бунинг устига, иқлим ўзгариб, ёғингарчилик кам бўлаётган бир пайтда, суғориладиган яйловлар майдони 0,2 фоизни ташкил этади холос. Хусусан, Тошкент вилоятида жами пичанзорлар ва яйловлар майдони 196358 гектар бўлиб, суғориладиганлари 1399 гектар (0,71%) ташкил этади. Ҳозирги кунда яйловлар билан Самарқанд шаҳридаги Ўзбекистон Қоракўлчилиги ва чўл экологияси институти, Тошкент миллий университети, Тошкент давлат аграр университети, Тошкент ирригация ва мелиорация институти, Самарқанд қишлоқ хўжалиги институти ва қатор бошқа илмий муассасалар ва ўқув юртлари шуғулланиб келишмоқда. Фанлар академияси илмий муассасалари томонидан яйлов шароитида қўлланиши мумкин бўлган муқобил энергия олиш усуллари ҳам шулар жумласидан. Олим ва

мутахассисларларнинг ишлари кўпгина ҳолларда назарий доирада бўлиб, амалиётга келиб, уларни тадбиқ этишда яйловга оид тизим йўқлиги сабабли, қоғозда қолиб келмоқда. Яйловларни сақлаб қолиш ва ҳосилдорлигини ошириш бугунги куннинг долзарб масаласи эканлиги, уларнинг ҳолати қишлоқдаги ҳаёт барқарорлигини таъминлашда муҳим ўрин тутишини ҳисобга олиб, мазкур ишларда барча омилларни қўллаш мамлакатнинг иқтисодий қудратини ва аҳоли турмуш фаровонлигини янада оширишга хизмат қилади. Яйлов ресурсларидан самарали фойдаланиш, мелиоратив ҳолатини яхшилаш ҳамда экологик муаммоларни бартараф этиш учун илғор технологиялар ва самарали услублардан фойдаланиш ҳал қилиниши лозим бўлган энг муҳим масалалардан биридир. Республикамизда яйловлардан юқори ва сифатли ҳосил олиш, шу билан бир қаторда тупроқ унумдорлигини сақлаш ҳамда қайта тиклаш, уни муҳофаза қилиш, атроф-муҳитнинг экологик ҳолатини яхшилаш муҳим аҳамиятга эгадир.

Тупроқ-инсон ҳаётининг тўкин-сочинлиги, маъмурчилиги ҳисобланиб табиатнинг инсоният учун энг олий инъомидир. Шунинг учун тупроқ унумдорлигини сақлаш ва қайта тиклаш долзарб вазифалардандир. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган тупроқларнинг унумдорлиги энг муҳим омилларни бири бўлиб ҳисобланади. Ҳозирги кунда тупроқнинг экологик ҳолатини яхшилаш ва ундан тўғри фойдаланишга доир бир қанча норматив-ҳуқуқий асослар жорий қилинган, чўл яйловлари учун бундай норматив-ҳуқуқий асослар йўқ, аммо ишлаб чиқилса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Тупроқ қишлоқ хўжалиги учун асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланиб, қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлиги, сифати, унумдорлиги билан узвий боғлиқ. Ўз навбатида унумдорлик эса тупроқнинг барча хосса-хусусиятларига, шу жумладан таркибидаги озуқа-модда миқдорига, гумус миқдорига боғлиқ. Ўзбекистон республикаси майдонининг 52 фоизи, яъни 23,3 млн. гектари чўл чорвачилигига ажратилган. Бу ерда қоракўлчилик, эчкичилик, йилқиччилик, туячилик ва қорамолчилик соҳалари фаолият юртмоқда. Аҳолини чорвачилик маҳсулотлари билан таъминлаш муаммосини ечишда чўл ва ярим чўл (арид) чорвачилиги катта имконларга эга. Бундан ташқари қоракўл терилар экспорт маҳсулоти қаторига кириб, соҳани иқтисодий самарадорлигини оширади. Чўл чорвачилиги ҳайвонлари бутун йил мобайнида табиий чўл яйловларидаги ўсимликлар билан озиқлантирилади. Табиий чўл ўсимликлари ҳосилдорлиги паст бўлишига қарамасдан энг арзон озуқа манбаи сифатида тан олинган. Халқ хўжалигида чўл яйловлари имкониятидан самарали фойдаланиш илмий жиҳатдан асосланган агротехник таъминоти тизими асосида олиб борилиши зарур.

Ўзбекистон республикаси ерлари фақатгина қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши эмас, балки агроландшафт ва экологик шароитларни яратиш учун ҳам хизмат қилади. Республикамизнинг бир қисми яйловларни ташкил этиб, улар чорвачиликнинг ем-хашак базаси манбаси бўлиб ҳисобланади. Яйлов ерлари 20756,1 минг/га ёки 46,8% ни ташкил этади (Ўзбекистон Республикаси ер ресурслари ҳолатининг миллий

ҳисоботи, 2008). Б.А.Федорович (1950), Н.В.Кимберг (1968, 1974), Ли П.М., ва бошқалар (2002) тадқиқотларида қумли чўл тупроқларнинг хосса-хусусиятларини ўрганганлар. В.А.Ковда. (1990), Л.А.Панков (1957, 1974), Х.Т.Тулаганова (1971) Х.Т.Тулаганова, ҳаммуаллифлар билан (2013) йиллар Қизилқум округининг геоморфологиясини, гидрогеологиясини, рельефини ва ўсимлик дунёсини ўрганган олимлардир. П.М.Ли, Т.Х.Мукимов, Ф.Н.Нормурадов (2002) маълумотларига кўра, Ўзбекистоннинг арид минтақа тупроқларининг гумус ҳамда озиқа элементларини камлиги, юқори қатламларда намликни камлиги яйловларнинг фитомелиорациясига таъсир қилиши аниқланган.

Чўл минтақаси тупроқлари учун ушбу қонуниятларни юқорида келтирилган маълумотларга асосланиб қўйидагича таърифлаш мумкин: Чўл минтақаси тупроқлари бошқа минтақа тупроқларига нисбатан кам унумдорлиги билан ажралиб туради. Бунинг асосий сабаби тупроқ таркибида гумус, азот ва бошқа озуқа элементларининг етишмаслигидир. Чўл озуқабоп ўсимликларининг биологик хусусиятларига кўра, уларнинг уруғларини йиғиб-териб олишни механизациялашда юқорида тавсифи келтирилган ўргич-тўплагичдан фойдаланиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Турапов И., Каримов М.У., Намозов Н. Сахро чўл зонаси яйловлари тупроқларининг агрокимёвий хусусиятлари. Ўзбекистон аграр фани хабарномаси. 2 (52) Тошкент – 2013, б.17-20